

UDK: 801.82:81.255 (821.51:811)

Zafar UMURQULOV,
Termiz davlat universiteti dotsenti PhD,
E-mail: umurkuloff@gmail.com

Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi katta ilmiy xodimi, PhD S. Saidov taqrizi asosida

O'XSHATISHLAR QIYOSIY IFODANING ALOHIDA TURI SIFATIDA

Annotatsiya

O'xshatishlar olamni bilishning eng keng tarqalgan usuli bo'lib, bilimlarning shakllanishi va rivojlanishida muhim vositadir. Maqolada o'xshatishlar qiyosiy ifoda vositasining alohida turi sifatidagi mohiy4ati yoritilgan, shuningdek, tilshunoslikda o'xshatishlarning o'rganilish masalalariga ham e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Qiyoslash, solishtirish, o'xshatish, taqqoslash, zidlanish, borliq, bilish.

СРАВНЕНИЯ КАК ОТДЕЛЬНЫЙ ВИД СРАВНИТЕЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ

Аннотация

Сравнения – самый распространенный способ познания мира и важный инструмент в формировании и развитии знаний. В статье освещается сущность сравнений как отдельного вида средств сравнительного выражения, а также уделяется внимание вопросам изучения сравнений в языкознании.

Ключевые слова: Сравнение, сравнение, сравнение, противопоставление, бытие, познание.

COMPARISONS AS A SPECIAL TYPE OF COMPARATIVE EXPRESSION

Annotation

Comparisons are the most common way of knowing the world and are an important tool in the formation and development of knowledge. The article highlights the essence of comparisons as a separate type of comparative expression, and also pays attention to the issues of studying comparisons in linguistics.

Key words: Comparison, comparison, analogy, contradiction, existence, knowledge.

Kirish. O'xshatish qiyoslashning o'ziga xos turi sifatida muhim xususiyatga ega. O'xshatishga badiiy nutqni shakllantiruvchi badiiy unsur sifatida yondashish antik davrdan buyon davom etib kelayotgani ma'lum. Tadqiqotchi A.V.Kotova o'xshatishning stilistik vosita sifatida badiiy xususiyatlarini eramizdan oldingi I asr va eramizning I asrlarida yaratilgan Vergilitning "Eneida" va Valeriy Flakkoning "Argonavtika" asarlari misolida tadqiq etar ekan, "Eneida" asaridagi o'xshatishlarni o'rganish yuz yillar oldin boshlangani XX-XXI asrlarda esa ushbu asardagi o'xshatishlar ko'plab olimlar tomonidan o'rganilganligi, shuningdek, "Argonavtika" asari o'xshatishlari o'rganilishiga bag'ishlangan katta hajmdagi monografiya mavjud bo'lganidek, bir qator tadqiqotchilar o'z kitoblarida bu asardagi o'xshatishlar haqida fikr-mulohazalarini bildirib o'tganliklari haqida ma'lumot keltirgan[6, b.4]. Darhaqiqat, o'xshatish antik olimlar diqqatini jalb etgan badiiy tasvir vositasining qadimiy turlaridan biri sifatida o'rganilib kelingan ifoda usullaridan biri, olam manzarasini to'liq namoyon etishning murakkab usullaridandir. Tadqiqotchi Arestotelning o'xshatish haqidagi qarashlari haqida fikr yuritir ekan, Aristotel o'xshatishni metafora bilan bog'liqlikda talqin qilganligiga diqqatni jalb etadi [3].

Arestotelning badiiy nutqning tahlili masalasidagi qarashlarida o'xshatishga alohida e'tibor berilgan. Faylasuf o'xshatishga badiiy figura sifatida qaragan va bu tasviriy vosita asosida vujudga keladigan ifodadorlik va badiylikni nazariy jihatdan asoslab bergan. Aristotel o'xshatish metafora bilan bog'liqlikda bo'lgan hodisa sifatida yondashar ekan, o'xshatishni eksplitsiyalashgan metafora deb talqin qiladi. Olim taqlid, o'xshatishni insonga bolalikdan xos bo'lgan xususiyat ekanligiga e'tiborni jalb etadi. Insonni boshqa jonli mavjudotdan o'xshatish qobiliyatiga ega ekanligi bilan

farqlanishini, dastlabki bilimlarni inson o'xshatishdan olishini ta'kidlab o'tadi [3].

Tadqiqotchi A.V. Kotovaga ko'ra antik yozuvchilar o'xshatishdan maqsadga mos holda foydalanganlar. Ritorik amaliyotga o'xshatishlar fikrni tasdiqlash va fikrga bezak berish uchun qo'llanilgan bo'lib, ifodalanishi jihatidan o'xshatishlar qarama-qarshilik bildiruvchi, inkor bildiruvchi, qisqa va mukammal o'xshatish kabi tasvirlangan. Kotova bugunki kun nuqtai nazaridan o'xshatishga yondashib, uning statusiga har xilliklar mavjudligiga e'tibor qaratadi. Bir qator tadqiqotchilar o'xshatishga tropning turi sifatida qarasa, boshqalar nutqiy figura deb qaraydi, o'xshatishning metafora bilan bog'liq holda mavjudligini e'tirof etadi [14].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'xshatishning struktur-semantik jihatdan B.V.Tomashevskiy, N.A.Shirokov, V.M. Ogolsev, A.I.Federov, L.A.Lebedov, N.A.Lutsenko, L.M. Plotnikov, V.I.Koduxov kabi olimlar tomonidan, nominativ, morfologik, sintaktik va so'z yasalishi jihatidan N.D.Artyunova, V.O.Nazaryan, A.Vejbitskiy, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, N.M.Vasilyeva, YE.M.Galkina-Fedoruk, M.I.Cheremisina kabi olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lsa, badiiy ta'sirchanlikni ta'minlovchi vosita sifatida, umumiy xoslanganligi A.N.Veselovskiy, V.V.Vinogradov, A.I.Yevimov, L.I.Timofeyev, A.T.Rubayev, S.N.Nevelova, V.P.Grigoryev kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Badiiy diskursda o'xshatishlarning vazifalari A.Blok, B.Pasternak, S.Yesenin, o'xshatishning leksik dubletlari YE.A.Nekrasovalar tomonidan tahlil qilingan bo'lsa, V.A.Maslova o'xshatishning etnopsixologik xususiyatlari bo'yicha tadqiqot olib borgan. O'zbek tilshunosligida o'xshatish lingvistik birlik sifatida kam o'rganilgan. Ushbu mavzu tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsiya xarakteridagi bir nechagina tadqiqotni sanab o'tish mumkin. Holbuki,

o'xshatish struktur-semantik jihatdan, nutqiy vazifasi jihatidan, shuningdek, fikriy ifodaning rangbarangligi, o'xshatish asosining turli-tumanligi va boshqa ko'pgina jihatlari bilan lingvistik birliklardan farqlanganidek, o'xshatishda milliy xalq ruhining ifodalanishi, lingvomadaniy omillar mavjudligi, o'xshatish orqali turli his-tuyg'ular vujudga kelishi bu vositaning imkoniyatlari kengligi kabi ko'pgina jihatlari alohida tadqiqotlar olib borish kelakligini taqozo etadi. Ma'lumki, o'xshatishlar butun gap mazmuni orqali namoyon bo'ladi. Shu asosda manbalarda o'xshatishga sintaktik hodisa deb yondashuvlar mavjud [1]. O'xshatishli gaplar sintaktik strukturasi ko'ra o'xshatish subyekti va o'xshatish etalonining gapning qaysi o'rinda joylashishiga ko'ra erkin bo'lib, o'xshatish subyekti va o'xshatish etaloni turli sintaktik pozitsiyada keladi, bu holatda ham o'xshatishlarning o'ziga xoslik kasb etishi maxsus tadqiqotlar olib borishni lozimligini ko'rsatadi. O'xshatishlarning o'ziga xos jihatlari o'zbek tilshunosligida birinchilardan bo'lib M.Mukarramov tomonidan monografik asosda o'rganilgan. Olim o'zbek tilida o'xshatish haqida quyidagilarni e'tibor qaratgan holda ushbu til vositasining til tizimidagi o'rmini yoritishga harakat qilgan. Tadqiqotda o'xshatish haqida umumiy ma'lumot berilib, o'xshatishning uch asosdan – o'xshatiluvchi asos, o'xshovchi obraz, o'xshatma belgidan tashkil topgani, bu asoslar leksik birliklar bilan ifodalanishini ta'kidlab o'tilgan. Olimning ushbu tasnifida o'xshatish vositasi o'z aksini topmagan, o'xshatish komponentlaridagi o'xshatma belgining ifodalanishiga ko'ra to'liq va to'liqsiz o'xshatishlar ajratilgan, o'xshovchi obrazning o'rni ko'ra old o'rinli va so'ng o'rinli o'xshatishlar ajratilgan, o'xshatishning metafora, sifatlash, mubolag'a, kichraytirish kabi vositalar bilan aloqadorligi va farqli jihatlari izohlangan [9]

O'xshatishlar tadqiqiga bag'ishlangan navbatdagi ish o'xshatishli konstruksiyalar stilistik-semantik asosda D.Xudoyberganovanning nomzodlik dissertatsiyasidir. O'xshatishlar emotsionallikni ifodalovchi vosita sifatida A.Abdullayev [1] tomonidan tahlil qilingan bo'lsa, xalq qo'shiqlaridagi o'xshatishlar va ularning lingvopoetik xususiyatlari M.Yakubbekova [15] tomonidan tahlil qilingan. O'xshatishning badiiy nutqdagi xususiyatlari, vazifalari haqida B.Umurqulov o'z fikr-mulohazalarini bildirib o'tgan [7]. Prof. N.Mahmudov til birligi sifatida o'xshatishning muhim tomonlarini izohlaydi. Olim analogiyani xulosa chiqarishning muhim shakli ekanligiga diqqatni jalb etar ekan, o'xshatishni nutqiy omil sifatida qay darajada ahamiyatli ekanligini ko'rsatib bergan. Zero, o'xshatish orqali bir belgining ikki predmetga borligini aniqlash, analogiya bo'lib, analogiya o'xshatish asosida xulosa chiqarishning shakli ekan, o'xshatish dunyoni bilishda katta ahamiyatga ega bo'lgan ifoda usulidir. Olim o'xshatishning nuqda katta badiiy uslubiy va lingvopoetik imkoniyatlarga ega bo'lgan konstruksiyaligini bu vositaning dunyo filologiya ilmidagi qadimgi davrlardan boshlab nutqiy ta'sirchanlikni ta'minlovchi vosita sifatida o'rganilib kelinayotganligi bilan izohlaydi. Qiyoslash maqsadiga ko'ra o'xshatishni sof qiyosiy konstruksiyalar va o'xshatish konstruksiyalarga ajratgan holda farqli belgilarga ega ekanligini ko'rsatib o'tadi [5]. Til birliklarini antropotsentrik nuqtai nazardan ilk bor tadqiq etgan tilshunos D.Xudoyberganova o'zbek tilidagi matnlarning psixolingvistik xususiyatlari haqida fikr yuritir ekan, inson ruhiy holatini ifodalashda o'xshatishlarning muhim o'rni borligiga e'tibor qaratgan. Olimning izohlashicha, turg'un o'xshatishlar ta'sirchanligi, obrazlilik va lingvopoetik jihatlari bilan ajralib turadi. Shaxs holatini obrazli tarzda ifodalovchi mazkur o'xshatishlarda o'xshatish etaloni muhim bo'lib, u til sohibining lisonida barqaror birlik sifatida mavjud bo'lishini ta'kidlaydi [15]. O'zbek tilshunosligida o'xshatishlarni

lingvomadaniy jihatdan F.Usmonov [9] tomonidan tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'xshatish – inson tafakkurining asoslaridan biri, olam va odamni anglashning samarali usuli, obraz yaratishning yorqin va mahsuldor shakli, badiiy ta'sirchanlikni vujudga keltiruvchi vositalar bo'lib, mahorat bilan qo'llanilishi tufayli tilni yangi so'zlar, konstruksiyalar bilan boyitadi [4]. O'xshatishda ikki obyektning muayyan belgilarini qiyoslash orqali ularning o'xshash belgilari haqida umumlashma xulosa chiqariladi. O'xshatishning nutq jarayonidagi ko'p funksiyaliligi bu ifoda usulining turli fanlar tomonidan turli aspektlarda o'rganilishiga olib keladi. O'xshatish individual xarakterga ega bo'lgan ifoda usuli, inson kognitiv olamining mahsuli bo'lib, umumiy belgilarni ajratish orqali umumiy jihatlarni anglanishi asosida vujudga keladi. O'xshatish ifodasining muhim jihatlardan biri sifatida shuni qayd etish lozimki, bu ifoda orqali faqat narsa, predmetlardagi o'xshash belgilar emas, balki belgi jihatidan mos (o'xshash) bo'lmagan inson ongidagi muayyan narsani boshqa bir narsada his etish, o'xshash deb tasavvur qilish orqali ham ifodalanishidir.

Tahlil va natijalar. O'xshatishli konstruksiyalar ham lingvistik birlik sifatida nutqda nominativlik vazifa bajaruvchi vosita hisoblanadi. Biroq tildagi boshqa nominativ birliklardan ritsipiyentga emotsional-ekspressiv jihatdan ta'sir etishi bilan farqlanadi. O'xshatishlarda emotsional-ekspressivlik tabiati o'xshatish ifodalanishining originalligi bilan bog'liq. O'xshatishlarda bu xususiyat masalalari bo'yicha tadqiqot olib borgan tilshunos A.Abdullayev o'xshatishlarni hosil bo'lishiga ko'ra ochiq o'xshatish va yashirin o'xshatish kabi turlarga ajratadi. Tadqiqotchi ochiq o'xshatishlarni lingvistik vositalar yordamida hosil bo'lishi, yashirin o'xshatish esa lingvistik vositalar ishtirokisiz hosil qilinishini ta'kidlaydi [1].

Ko'rinadiki, o'xshatish hosil qilinishining turli usullari mavjud bo'lib, o'xshatishning nutqiy vazifasi uning hosil bo'lish asoslarining oddiy yoki murakkabligi bilan bog'liq. Oddiy o'xshatishlar garchand barcha uchun ma'lum belgilar asosida o'xshatilsa-da, ifoda darajasi jihatidan kommunikativ birliklardan farqlanadi va nutqda emotsional-ekspressivlik bag'ishlaydi. Zotan, bu kabi ifodalarda ham predmetga xos mavjud belgining shu predmet bilan turdosh yoki turdosh bo'lmagan ikkinchi predmetga mavjudligi, belgining ko'lam jihatidan mosligini anglanishi asosida, ularning qiyoslanishida ekspressivlik namoyon bo'ladi. Chunki bunday holatda o'xshayotgan va o'xshatilayotgan har ikki narsaga ham baho beriladi, mantiqiy xulosalar chiqariladi. O'xshatishdan ko'zda tutiladigan maqsad ham turlicha. O'xshatish nafaqat predmet, narsa-hodisaning o'xshashligini ifodalash uchun qo'llaniluvchi ifoda, balki so'zlovchi tomonidan ritsipiyentga muayyan predmetning muhim tomonlarini ko'rsatish orqali subyektiv munosabatni shakllantirishdan ham iboratdir. O'xshatish hosil qilinishining ana shu ikkinchi jihati ritsipiyentning tuyg'ulariga ta'sir etuvchi jihat bo'lib, o'xshatishning nutqiy vazifasining kengayishini ta'minlaydi. O'xshatishda obyektning real yoki noreal bo'lishi ushbu ifoda vositasining xarakterli xususiyatlaridan biridir. Lingvistikaga oid ko'plab tadqiqotlarda o'xshatishga ma'no ifodalashning muhim turi sifatida qaralgan. Darhaqiqat, o'xshatishli konstruksiyalar tuzilishi, tarkibi, har bir o'xshatish shakllarida mantiqiy mushohadaning mavjudligi jihatidan bir-biridan farq qiladi va o'zida yangicha ifoda mavjudligini namoyon etadi. O'xshatish va uning funksional xususiyatlarini namoyon bo'lishida o'xshatish obyektining real yoki noreal bo'lishining muhim o'rni bor. Obyekt real belgilar asosida qiyoslanayotganda ham mavjud belgining predmetda xosligi yoki qiyoslanayotgan belgi tafakkur tarzi natijasida ikkinchi predmetga ko'chirilayotganligi ham o'xshatishning lingvistik ifoda

vositasi sifatidagi mohiyatiga ta'sir etadi. Masalan, Uni yana bir ko'rgusi, jonon piyola jarangiday tovushini eshitgisi keldi. (O.Yoqubov. "Adolat manzili") gapida qizning jarangli tovushi piyolaning jarangli ovozigga qiyoslanishida obyektiv reallik mavjud. Shu jihatdan ushbu o'xshatish oddiy o'xshatish sifatida qaraladi. Zero, ushbu o'xshatish asosidagi qiyosiy belgi sezgi organlari yordamida idrok etiladi. O'xshatish konstruksiyalaridagi o'ziga xoslik shundaki, qizning jarangli ovozi piyolaning ovozigga qiyoslash hammaning ham hayoliga kelavermaydi. O'xshatishli ifodalardagi yangilik, originallik shu holat bilan belgilanadi. Ayniqsa, o'xshatish obyektini va o'xshatish etaloni turli xildagi predmetlardan bo'lsa, ular orasidagi o'xshashlikni hamma ham his etavermaydi va bunday predmetlar o'xshatilganda ham yangi fikr ifodalangan bo'ladi: Mirsalim bir haftadan keyin yana kuz havosiday birdan aynib qoldi. Jannat uzoq xayrlashib ko'chaga chiqqanda, ufq ezilgan anordek qip-qizil, ko'cha gavjum edi. (Shuhrat. "Oltin zanglamas") gapida insonni kuz havosiga, ufqning ezilgan anorga qiyoslanish esa noreal, biroq ularni o'xshatishida mantiqiy asos mavjud, ya'ni kuzda havoning tez-tez o'zgarib turishi, kishining xarakteridagi o'zgarishlarga mos keladi. Ufqning qizilligi esa ezilgan anor rangiga mos keladi. Ko'rinadiki, o'xshatishli konstruksiyalarning yaratilishida mantiq kuchi asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Mantiqiy mushohada asosida hosil bo'lgan o'xshatishlar asosan badiiy tasvir vositasi sifatida

qaraladi. Yana bir misol: Odamlar bir nimani sezgandek, unga ergashadi, ular taqachining ko'ngliga bir fikr kelganini yurish turishidan payqashar edi. (A.Muxtor. Chinor") gapida o'xshatish vositasi -dek qo'shimchasi mavjud. Biroq ushbu gapda bir predmet, narsa ikkinchi bir predmet, narsaga o'xshatilgani real ifodalanmagan. Matn mazmuniga mantiqiy nuqtai nazardan yondashilsa, odamlar nimanidir sezgan boshqa odamlarga qiyoslangani namoyon bo'ladi. Obyekt va subyekt qiyosiga bu xildagi turli-tumanliklar o'xshatishning o'ziga xos muhim ifoda, funksional xususiyatlarga boy, boshqa lingvistik hodisalardan farqlanuvchi vosita ekanligini ko'rsatadi.

O'xshatish (tashbehning) turlari haqida fikr yuritar ekan, M.Yakubbekova arab manbalarida o'xshatishning besh rukndan iboratligi haqidagi ma'lumotlarga duch kelganligini, bu – beshinchi rukn o'xshatishdan ko'zda tutilgan maqsad ekanligini ta'kidlaydi [11]. Har bir fikriy ifoda maqsadsiz bo'lmaganidek, o'xshatishli ifodalar ham ma'lum maqsad – olam manzarasini dalil keltirish asosida izohlashdan iborat.

Xulosa va takliflar. O'xshatish garchand ifoda usulining rang-barangligini ta'minlanish xarakterida bo'lsa ham, qiyos turlari orasida ta'sirchan-obrazlilik bilan alohida ajralib turadi va qadimdan tilning bezagi sifatida o'rganilib kelingan. O'xshatishlar tilning ifodaviy birliklari orasida lingvistik jihatdan eng ko'p o'rganilgan. Bu hol bevosita o'xshatishning mohiyati, ko'p vazifaliligi bilan bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlik ifodalanishining sintaktik usuli. – Toshkent: Fan, 1987. – 196 b.
2. Abdurahmonov G'. Qo'shma gap sintaksisi asoslari. – Toshkent: Fan, 1958. – 172 b.
3. Arastu. Axloqi Kabir. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 352 b.
4. Mahmudov N. O'xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli// O'zbek tili va adabiyoti, 2011. – №3.
5. Mahmudov N. O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. – Toshkent: O'qituvchi, 1984. – 181 b.
6. Mukarramov M. O'zbek tilida o'xshatish. – Toshkent: 1976. – 88 b.
7. Umurqulov B. Badiiy nasr jozibasi. – Toshkent: 2021. – 300 b.
8. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi. – Toshkent: 1990. – 111 b.
9. Usmonov F. O'zbek tilidagi o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi: filol. fan. bo'yicha fals. dok. diss. – Toshkent: 2019. – 152 b.
10. Xudoyberganova D. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini: filol. fan. dokt. diss. – Toshkent: 2015. – 164 b.
11. Yakubbekova M. O'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari: filol. f.f.d. ...diss. – Toshkent: 2005. – 148 b.
12. Аыткина Г.В. сравнительные конструкции русского языка: логика лингвистического аспекта. Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Томбов. Грамета, 2016. №6.
13. Жаркова У.А. Синтактик сравнения. Логико-лингвистической подход авторефю дисс. канд. филол. наук. – Пермь: 2004. – 164 с.
14. Котова А.В. Сравнения в Римском герсическом эпосе. 1.в до. – 1 в.в.н.э. автореф. дисс. канд. филол. наук. – Санкт-Петербург: 2016. – 52 с.
15. Худойберганова Д. Семантические и стилистические особенности конструкций уподобления в узбекском языке: дисс. канд. филол. наук. – Ташкент: 1989. – 138 с.